

Torsdag med THORS

24.6.82

En frågande undrar vad verbet **kodda** har för ett ursprung.

Kodda är en i främsta rummet nyländsk term för "träffa (i bollspel)". Det intressanta med ordet är dess ursprung, på sätt och vis också dess spridning. Det nämndes ovan att det är välkänt i Nyland, men det är också upptecknat i uppländska dialekter. Det är bildat till ett ord **kodd** "testikel", som också antas ha kunnat brukas i betydelsen "boll". Egentligen är det samma ord som vårt allbekanta **kudde**. (En betydelse "boll", "något runt" ligger till grund för avledningen **koddon**, som i vissa dialekter används om den växt som vanligen kallas **stenhallon** (*Rubus saxatilis*), vilken har runda, ganska torra och "steniga" bär, inte alls lika goda som de nära släktingarna **hallon**, **hjorton** och **åkerbär**.) — I Österbottnen används i samma betydelse som **kodda** antingen det allmänt svenska **bränna** eller det liktydiga finska lånordet **polta**.

En annan frågande undrar, i vilken mån synen på vad som är språkriktigt böjer sig för det allmänna språkbruket.

Det finns exempel som visar att en allmän "språkriktighetsregel" har ändrats, därför att allmänt språkbruk småningom har godtagit en annan form. Det kanske mest typiska exemplet gäller verbens pluralformer "vi äro, vi gingo" o.dyl. De försvann för ganska länge sedan ur det levande språket på de flesta håll och ersattes av singularformer som dagens "vi är, vi gick". Mycket länge var dock pluralformerna i bruk i skrift; typiskt är, att det i studentskrivningar och i gymnasiernas uppsatser krävdes pluralformer, hos oss i varje fall vid slutet av 1930-talet. På 1940-talet började dock TT i Stockholm och de rikssvenska dagstidningarna genomgående använda singularformer, och våra dagstidningar följde rätt snart exemplet; i läroverken var singular-

former efter pluralt subjekt nog det vanliga på 1950-talet.

Men det finns exempel som visar större försiktighet och mer konservatism hos språkvårdarna. Inställningen till bestämda pluralformer i neutrum som (**de där**) **husena**, (**de där**) **takena** är fortfarande genomgående negativ: språkvårdare säger än i dag allmänt att bestämd pluralform skall vara **husen**, **taken** — och det allmänna bruket i skrift följer regeln så allmänt att en språkman är lätt förvånad över att se "takena och husena" i skrift. Förklaringen synes dels vara just den, att **taken**, **husen** är så vanliga i skrift, men troligen också att sådana former är de vanliga i tal i en stor och viktig del av det svenska språkområdet: södra Sverige.

En typ som ofta behandlas annorlunda än i språkvårdarnas rekommendationer är orden på **-ande**. Sådana finns av två huvudtyper. Den ena är **neutrala** ord som (ett) **anförande**. I varje fall i Stockholm och i Helsingfors utgör de inget problem. De får obestämd pluralis på **-n**: två **anföranden**, **deras påpekanden**. Den andra typen är det verkliga problemet. De är ord med **en-genus**, personbeteckningar som **en handlande**, **en svarande**. Inställningen hos språkvårdare är den att sådana ord inte får någon ändelse i obestämd pluralform: det heter två **handlande**, två **svarande**. Denna regel finner man t.ex. i den sista upplagan av Wellanders "Riktig svenska" (1973) och i Tekniska nomenklaturcentralens "Om teknikens språk" (1977). Den följs i stor utsträckning, både i Sverige och hos oss. Brott mot regeln är dock inte så ovanliga, vare sig i våra tidningar eller i de rikssvenska. Det kan dock inte anses som oskälig konservatism att hålla på regeln: **neutrala** ord på **-ande** får

Torsdag med THORS

1.7.82

"Vad är skillnaden i betydelse mellan **medan** och **emedan**?"

Medan, som är ett vanligt ord också i tal, anger tid, t.ex. "Medan han sov, satt hans familj och arbetade". Däremot anger **emedan**, som bara förekommer i skrift och kan betecknas som något kanslispråkligt och formellt, **orsaken** till något: "Mötet uppskötts, **emedan** så få personer hade infunnit sig." — Man ser ibland fel: **emedan** har brukats som tidskonjunktion, i sammanhang där **medan** hade varit det rätta ordet.

Tid och orsak

Medan anger ibland en motsats: "Han var mycket sparsam, **medan** brodern var mycket slösaktig". (Man ser ibland då använt i sådana sammanhang, men det är inte rätt: då får inte fram motsatsförhållandet.)

Det **e-** som inleder **emedan** är ett gammalt, ur svenskan försvunnet ord som ursprungligen betydde "tid, tidsålder" och sedan fick betydelsen "alltid". Det ingår också i vårt ord **ehuru**, som nu betyder "fastän", men i äldre svenska hade betydelsen "hur ... än", t.ex. "Ehuru stor han var till växten, var han dock en gestalt som man lätt förbisåg".

Det är inte sällsynt i språkens värld, att tid och orsak uttrycks med nästan samma ord såsom fallet är med **emedan** och **medan**. I vår miljö är det nära till hands att tänka på finskans **koska**, som kan betyda både "emedan" och "när".

"Betyder inte **skata** 'udde'?" Har det ordet något sammanhang med fågelnamnet **skata**?"

Skate är ett gammalt ord för "trädtopp" och anger alltså något långt och spetsigt. Det förekommer ofta i ortnamn, inte minst hos oss. Spetsen, **udden** t.ex. på en ö kallas i många fall **skatan** (med kort a också

i första stavelsen), t.ex. **Kalvholmskatan** på Kalvholmen. Till detta ord **skate** — för att använda en form som lämpar sig för skriftspråket — hör ordet **skata** som fågelnamn. Var och en torde veta, att **skatan** har en lång stjärt. Det är stjärten som gett upphov till fågelnamnet. Detta förekommer bara i svenskan.

Fornsvenska

Men man kallar inte **skatan** med namnet **skata** överallt inom det svenska språkområdet. Bl.a. i finlandssvenska dialekter finns ett helt annat och samnordiskt ord: **skjora**, uttalat t.ex. **stjouru** eller **sjouru** hos oss. Det fanns redan i fornsvenskan och förekommer både i norskan, danskan och isländskan; ordets vokal skiftar och kan vara både **o** (varav **ou** i våra folkmål) och **ä**. Medan **skata** har ett fullt klart ursprung, är upphovet till ordet **skjura** (**skjora**) oklart.

En tredje fråga gäller ett mycket vanligt uttryck som kan exemplifieras med "fem före tolv". Den frågande undrar om det inte bör vara **fem i tolv**.

Fem i tolv (och andra liknande uttryck med **i**) är det normala i nutida rikssvenska. Det finns dock tydliga bevis på att **före** kunde användas i sådana tidsuttryck i rikssvenska för inte länge sedan.

Det kan fastslås att typen **fem i tolv** är den allmänt accepterade i Sverige. Om man trots detta föredrar det normala finlandssvenska "fem före tolv", kan det vara skäl att veta att det är ett för vår miljö typiskt uttryck.

(Typen "fem i tolv" har väl uppkommit ur det längre uttrycket **fattas fem i tolv**. Detta har varit allmänt svenskt, medan det numera sällsynta "fem fått i tolv" är typiskt för äldre finlandssvenska.)

Carl-Eric Thors

pluralis på **-n**, ord med **en-genus** och ordslut på **-ande** har ingen ändelse: regeln uppehålls så allmänt.

Varje språkvårdare är dock medveten om att det väl alltid kommer att finnas frågor där tycke och smak är olika, t.ex. i fråga om uttal och bruk av lånor. Därför vill åtminstone de flesta, bland dem jag, uttala sig försiktigt i vissa frågor.

Carl-Eric Thors